

Eugeniusz Hull

Obywatel, żołnierz, partyzant - aspekty państwowości podziemia 1939-1945

Studia Prawnoustrojowe nr 11, 17-26

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Eugeniusz Hull

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Obywatel, żołnierz, partyzant – aspekty państwowości podziemia 1939–1945

Powszechnie przyjęte określenie „polskie państwo podziemne” najczęściej bywa rozumiane w kategoriach organizacyjnych, akcent pada na jego wymiar patriotyczny, działalność niepodległościową. Natomiast słowo „państwo” obliguje do szerszego uwzględnienia kategorii obywatelskości – pojęcia „państwo” i „obywatel” są bowiem nierozdzielne.

Stosowanie terminu „państwo podziemne” w odniesieniu do lat okupacji na ziemiach stanowiących terytorialność ustrojowo-administracyjną II RP uwarunkowane być musi przynajmniej dwoma dookreśleniami w opisie i dyskursie historycznym.

Pierwsze dookreślenie oznacza konieczność uwzględnienia zróżnicowanych warunków okupacyjnych na całym zawojowanym obszarze państwa, tzn. odmienność sytuacji ziem wcielonych, tj. włączonych w ustrój administracyjny, prawny i system polityczny totalitarnych państw okupujących i funkcjonowanie GG jako oddzielnego, opisanego prawem III Rzeszy bytu administracyjno-gospodarczego. W obu tych przypadkach, a właściwie w trzech – zaznaczając epizod panowania litewskiego na ziemiach woj. wileńskiego od jesieni 1939 do lata 1940 – uwzględnić trzeba odmienne funkcjonowanie okupacji w stosunku do obywateli polskich począwszy od 28 września 1939 r., kiedy to linia demarkacyjna stała się faktyczną granicą pomiędzy agresorami. Likwidacja tego rozgraniczenia po 22 czerwca 1941 r. zwiększała obszar i zróżnicowanie strukturalno-organizacyjne okupacji niemieckiej na ziemiach wschodnich RP.

Drugie dookreślenie wiąże się z rozumieniem podziemnej państwowości jako organizacji politycznej, społecznej i ustrojowej – funkcjonującej w przedstawicielskiej strukturze partyjnej od Politycznego Komitetu Porozumiewawczego do Rady Jedności Narodowej – oraz administracyjnej (cywilnej), reprezentowanej przez Delegaturę i jej terenowe organy wykonawcze od 1940 do wiosny 1945 r.

Wojskową strukturę organizacyjną i terytorialną stanowiły SZP – ZWZ – AK od jesieni 1939 do 19 stycznia 1945 r. Funkcjonowała ona w sposób tajny na całym obszarze okupowanego państwa, a w sposób szczególny w wymiarze wojskowym poza jego obszarem, np. w obozach jenieckich i w środowiskach pracy przymusowej na rzecz okupantów, tj. na obszarze tzw. Wielkiej Rzeszy.

Powyższa struktura organizacji państwowej działającej w sposób niejawni, prezentowana w podstawowych zrębach stanowiących opis jej zorganizowania wewnętrznego, wywodziła swój legalizm z konstytucyjnych organów władzy wykonawczej państwa polskiego, funkcjonującego jako podmiot prawa międzynarodowego w całym okresie II wojny aż do lipca 1945 r.¹

W tym kontekście określenia takie, jak obywatel, żołnierz, partyzant, właśnie w odniesieniu do tajnej państwowości stanowią i stanowić muszą zagadnienie specyficzne, tak w poznaniu, jak i w opisie historycznym, gdyż wyrażały przede wszystkim sferę identyfikacji z państwem, artykułowaną świadomością narodową, patriotyczną, niepodległościową, czyli szerzej państwową, która w dwóch konstytucjach Polski międzywojennej opisywała naród jako ogół obywateli, przy czym w ustawie marcowej z 1921 r. państwo było Rzeczpospolitą, w której władza zwierzchnia należała do narodu będącego jej obywatelami², a w ustawie kwietniowej z 1935 r. Rzeczpospolita definiowana jest jako wspólne dobro wszystkich obywateli³.

W latach 1939–1945 określenia „obywatel”, „żołnierz”, „partyzant” wyznaczały praktyczne działanie w specyficznych warunkach konspiracji o charakterze instytucjonalnym (państwowym) nie tylko w aspektach patriotyczno-niepodległościowych czy narodowych. Było to w czasie wojny i okupacji zagadnienie bardzo specyficzne tak prawnie, jak i politycznie.

Obywatelstwo w konspiracji niepodległościowej oznaczało stopień identyfikacji z państwem poprzez wspólny los okupacyjny narodu, grupy rodziny. Wyrażało działanie w obronie terytorium, życia zbiorowego (wspólnoty obywateli) i własnej egzystencji. Nie oznaczało natomiast rozumienia narodu jako ustrojowej wspólnoty obywateli posiadających takie same prawa i obowiązki opisane konstytucyjnie ze względu na zróżnicowane usytuowanie tychże obywateli polskich w praktyce okupacyjnej (Polacy, Żydzi, Ukraińcy i inne mniejsze liczebnie grupy obywateli innych narodowości), co stanowiło podstawowy wymiar wewnętrznych stosunków międzyludzkich, politycznych,

¹ W. Rostocki, *Stosowanie konstytucji kwietniowej w okresie drugiej wojny światowej*, Lublin 1988 s. 7–32; zob. też M. Hulaś, *Goście czy intruzi?*, Warszawa 1996, tam literatura przedmiotu.

² „Art.1. Państwo Polskie jest Rzeczpospolitą. Art. 2. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej należy do Narodu”. Zob. *Wybór tekstów źródłowych historii ustroju Polski*, Wrocław 1972, s. 62.

³ „Art. 1. Państwo Polskie jest wspólnym dobrem wszystkich obywateli. [...] Art. 6. Obywatele są winni państwu wierność oraz rzetelne spełnianie nakładanych przez nie obowiązków”. Ibidem, s. 238–239.

a niekiedy także religijnych w obszarze obu okupacji w całym okresie jej trwania. Konstytucyjne rozumienie obywatelstwa w warunkach konspiracji i okupacji oznaczało polityczną akceptację państwa polskiego, organów władzy podziemnej, polityki, międzynarodowej i wewnętrznej, rozumienia ówczesnej racji stanu, interesu narodowego itp. Oznaczało legalizm działań tajnych, wynikający z funkcjonowania upodmiotowionych międzynarodowo władz wykonawczych na obczyźnie. Stanowiło to zarazem legitymizację organizacji podziemnych. Dlatego też pojęcie obywatela w podziemnej społeczności okupowanej wyrażało konkretne związki z państwem.

W tym kontekście najbardziej świadomym i najłatwiej definiującym się obywatelem był każdy funkcjonariusz służby cywilnej i wojskowej państwa podziemnego. Charakter i zakres tego obywatelstwa wyrażała rota przysięgi określająca obowiązki pracownika Delegatury, w której przede wszystkim przysięgano: „służyć Państwu i Narodowi Polskiemu”, a także posłuszeństwo zarządzeniom legalnego Rządu RP, wydawanym za pośrednictwem Delegata. Wreszcie rota określała, iż wstępując w „szeregi pracowników Państwowej Służby Cywilnej [...] rozporządzeniom swych przełożonych będą posłuszny”⁴. Wyrażała się w tym apolityczność i bezpartyjność pracy dla państwa oraz zawodowy charakter tajnej służby publicznej. Przysięgę taką składali wszyscy pracownicy Delegatury począwszy od 1940 r. Niepodległościowy charakter służby państwowej określały ustępy mówiące o dobrowolności udziału w pracy tajnej, których istotą było wykonywanie zadań „w celu wyzwolenia Polski od najeźdźcy”⁵.

Nowa rota przysięgi z kwietnia 1944 r. w zmienionej sytuacji polityczno-frontowej określała inny charakter służby państwowej, będący jakby dopełnieniem czy efektem czteroletnich podziemnych prac organizacyjnych. Wskazywała na zawodowy charakter działalności podziemnej: „obowiązki pracownika Tymczasowej Administracji rządowej, organizowanej w kraju przez konstytucyjne władze RP, wykonywać będą [...] i nikomu do chwili zrzućenia jarzma okupacji nie wyjawię faktu mego udziału w pracach Administracji Tymczasowej [...], zadaniach i wykonanych pracach tej administracji”⁶.

Przywołane dwie formuły przysięgi tajnego urzędnika państwowego ukazują charakter i organizację prac podziemnych – od roku 1940 jako służbę cywilną wykonywaną za pośrednictwem Delegata, a od roku 1944 jako służbę funkcjonariusza administracji rządowej, uwzględniając stan zorganizowania politycznego od Rady Jedności Narodowej – podmiotu przedstawicielskie-

⁴ W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1945, s. 177, tam w aneksie pełny tekst roty.

⁵ Ibidem, s. 177.

⁶ Ibidem, s. 187. Interpretację przysięgi, jak również ocenę pracy administracyjnej na przykładzie delegatury krakowskiej zob. we wspomnieniach Jana Jakubca, *Na drodze stromej i słiskiej. Autobiografia socjologiczna*, Kraków 2005, s. 537–542.

go do Krajowej Rady Ministrów jako aparatu wykonawczego. Dlatego też w obszarze podziemnego obywatelstwa znajdować się będą działania wynikające z funkcjonowania w zbiorowości powiązanej w całość, zorganizowanej i stanowiącej pewną strukturę wpływającą na życie społeczne pod okupacją. Wynika z tego, że najszerszą formą obywatelstwa podziemnego były postawy i zachowania społeczne kształtujące się z inspiracji struktur cywilno-wojskowych, a przede wszystkim tajnego nauczania jako wychowania i kształcenia obywateli dla państwa. Prace takie prowadziły departamenty Oświaty i Kultury oraz Informacji i Prasy Delegatury w zakresie oddziaływania informacyjnego i kreowania konspiracyjnego życia kulturalnego, a składały się nań w podstawowej mierze publicystyka, literatura, poezja, dyskursy polityczno-ideowe w podziemnym obiegu wydawniczym.

Dopełnieniem na odcinku wojskowym była działalność Biura Informacji i Propagandy KG AK, tworząca świadomość obywatelską podziemnej państwowości nie tylko w wymiarze żołnierskim, ale i społeczno-politycznym, tym bardziej że od momentu rozkazu Naczelnego Wodza z 14 lutego 1942 r. żołnierze podziemni stali się wojskiem ogólnokrajowym, państwowym, łączącym w swoich szeregach w ramach akcji scaleniowej „wielość” podziemnych organizacji o charakterze niepodległościowym i polityczno-wojskowym. Rota przysięgi Związku Walki Zbrojnej definiowała służbę w szeregach żołnierzy Wolności jako „walkę aż do ofiary z życia” oraz „posłuszeństwo rozkazom”⁷, zaś rota przysięgi wojskowej Armii Krajowej akcentowała służbę żołnierską w podziemiu jako „posłuszeństwo Prezydentowi, Naczelnemu Wodzowi i wyznaczonemu przezeń Dowódcy AK”⁸.

Podstawowe dokumenty opisujące elementarne zachowania wobec okupanta, takie jak dyrektywy Komitetu Ministrów ds. Kraju, poczynając od listopada 1939 r. wyznaczały instytucjonalnie nakazane granice zachowania społecznego zarówno konspiracyjnych, jak i ogółu społeczeństwa podlegającego rygorom okupacyjnym⁹. W maju 1942 r. określono odezwą Kierownictwa Walki Cywilnej (KWC) nakazy walki cywilnej, które definiowano jako „bojkot jego [okupanta] zarządzeń i wezwań [...] w granicach nakreślonych przez Kierownictwo życia polskiego”¹⁰, postulowano też rejestrowanie bojkotowanych „odstępców i zaprzaińców”, których definiowano jako zdrajców. Nakazy te wyznaczały zarazem granice podporządkowania się okupantowi, które określała władza podziemna.

⁷ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, Wrocław – Warszawa 1990, t. I, s. 137.

⁸ *Ibidem*, t. II.

⁹ *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Październik 1939 – czerwiec 1940*, pod red. M. Zgórnika, Kraków 1994, t. I.

¹⁰ *10 przykazań walki cywilnej* – opublikowanych przez KWC w podziemnym „Biuletynie Informacyjnym” w numerze 18 datowanym na 7 maja 1942 r. – to podstawowy tekst wychowawczo-patriotyczny opracowany w cywilnym (państwowym) podziemiu i określający wartości obywatelskie. Pełny zapis zob. *AK w dokumentach...*, t. VI, s. 238.

Drugim, a właściwie równoległym obszarem, na którym propagowano wartości obywatelskie, były zalecenia w związku z postępującą w czasie okupacji kryminalizacją życia społecznego. W lutym 1944 r. zarządzenie Delegata definiowało szantaż i bandytyzm jako zbrodnie pospolite i przekazywało cywilnym sądom specjalnym uprawnienia do orzekania za przestępstwa kryminalne aż do wyroków śmierci włącznie. Bandytyzm, przede wszystkim różnego rodzaju zabór mienia, był pojęciem bardzo skomplikowanym w praktyce działalności podziemnej, gdyż wszelkie formy konfiskaty, dokonywane przez uzbrojone grupy uzasadniające to walką niepodległościową, można było klasyfikować politycznie. Czyn kryminalny od politycznego odróżniało pojęcie ekspropriacji, wywodzące się z tradycji przedniepodległościowej – Organizacji Bojowej PPS. Ekspropriacja (w żargonie podziemnym „eks”) jako akcja konfiskaty dotyczyła dóbr materialnych zarządzanych przez okupanta lub jemu służących. Dokonywana była zawsze w ramach politycznych czy szerzej niepodległościowych działań struktur organizacyjnych. Jednakże podstawowym problemem były pospolite formy grabieży. Nasilająca się plaga bandytyzmu i napadów rabunkowych osłabiała identyfikację z państwem i niszczyła świadomość obywatelską, gdyż struktury państwowe nie chroniły ludzi przed zachowaniami kryminalnymi. Skalę zjawiska ilustruje *Sprawozdanie Departamentu Sprawiedliwości* Delegatury biorące pod uwagę jedynie wrzesień 1943 r. w Warszawie. Wyliczono w nim m.in. 642 kradzieże, 432 przestępstwa różne, 136 napadów bandyckich, nie uwzględniając rejestrowanych kradzieży w mieszkaniach, kradzieży środków lokomocji, włamań itp.¹¹

Funkcję wymiaru sprawiedliwości w likwidacji patologii okupacyjnych spełniało podziemne sądownictwo wojskowe – początkowo sądy kapturowe ZWZ, a następnie WSS przy Komendzie Głównej i komendach okręgowych AK oraz cywilne sądy specjalne przy Delegaturze i delegaturach okręgowych cywilnych i wojskowych. Orzekano zarówno na podstawie kodeksu karnego i kodeksu karnego wojskowego z 1932 r., jak i wypracowanych w podziemiu statutów i procedur postępowania sądowego, a następnie egzekwowano wyroki przez wyspecjalizowane organy podziemia. Wyznaczano w ten sposób granice zdrady narodowej, renegactwa, kolaboracji oraz występków i przestępstw kryminalnych.

„Żołnierz”, „partyzant państwa podziemnego” to pojęcia, które wyznaczały powszechne rozumienie obywatelstwa jako świadomej, patriotycznej dzia-

¹¹ W *Sprawozdaniu* Departamentu Sprawiedliwości Delegatury prezentowana jest charakterystyka okupacyjnych kradzieży i innych czynów kryminalnych: „Zniewaga i opór władzy – 7; Kradzież w mieszk. z włamaniem – 163; Kradzież w mieszk. bez włamania – 306; Kradzież kieszonkowa – 980; Kradzież z wozu – 20; Kradzież kolejowa – 9; Kradzież środków lokomocji – 20; Kradzieże różne – 642; Paserstwo – 16; Oszustwo – 36; Uszkodzenie ciała – 86; Przestępstwa różne – 432; Napady bandyckie – 136. Dane liczbowe obejmują cały okupacyjny dystrykt warszawski we wrześniu 1943 r. Zob. Archiwum Akt Nowych, Departament Sprawiedliwości, sygn. 202/IV/1, k. 74–77.

łałości, tj. czynnej walki zbrojnej z okupantami wiodącej do odzyskania niepodległości państwowej i narodowej. Na kształtowanie postaw obywatela podziemnej państwowości składał się cały cykl pracy wychowawczej i edukacyjnej, a także szkoleniowej organizowanej przez struktury podziemia cywilnego i wojskowego, a przede wszystkim ponadpodstawowe tajne nauczanie, harcerstwo (Szare Szeregi) i tzw. mały sabotaż. Przynależność organizacyjna do tych form konspiracyjnej działalności umożliwiała praktyczne włączenie do ZWZ-AK po ukończeniu siedemnastego roku życia. Drugim etapem była podchorążówka konspiracyjna jako klasyczny model szkolenia wojskowego, a następnie bądź równolegle czynna bieżąca działalność dywersyjna, wywiadowcza, informacyjno-propagandowa. W tym kontekście o obywatelskości żołnierza podziemia stanowił nie tylko imperatyw patriotyczny, ale i walka wyszkolonego konspiratora, będąca w istocie najwyższą formą służby Państwowej.

Wszystko to składało się na młodzieżowy model obywatelsko-żołnierskiej społeczności podziemnej, którego znaczenie scharakteryzował okupacyjny działacz lewicy niekomunistycznej (PS, RPPS, PPS-Lewica) Jan Mulak w refleksji wspomnieniowej: „Sieć podchorążówek AK gromadziła młodzież żądną walki oraz zdobycia wiedzy wojskowej. Do snobizmu młodzieżowego należało ukończenie podchorążówki i przejście praktyki w lesie. Wielkim sukcesem było opanowanie organizacji harcerskiej. [...] Do niesłychanego poziomu doszło przywiązanie do broni i zapal uczenia się umiejętności wojskowych. Karabin oraz regulamin wojskowy stały się przedmiotem kultu”¹².

Partyzant (wł. *partigiano* – stronnik), powszechnie rozumiany i interpretowany jako żołnierz nieregularnych oddziałów prowadzących walki oraz działania dywersyjne na terenach zajętych przez wroga, to nie tylko ochotnik umotywowany patriotycznie i ideowo-politycznie. Partyzant, jak proponował Franciszek Ryszka, nawiązując do teorii niemieckiego politologa Carla Schmidta, „to coś więcej niż ochotnik [...], różni się od żołnierza z poboru, gdyż poza procedurą przystępuje do regularnego wojska i poddaje się jego normom. Coś więcej niż uzbrojony obywatel walczący w obronie najbliższego dobra: ziemi, domu, rodziny, »ogniska i ołtarzy«. Partyzant wybiera wroga – staje się żołnierzem politycznym. On nie tylko broni, ale i atakuje. Chce zmienić swój kraj, bliski jest pojęciu rewolucjonisty bądź terrorysty. Różnica polega na sposobach działania”¹³. Z tak funkcjonującego pojęcia wywodzą się

¹² J. Mulak, *Dlaczego?*, Warszawa 2006, s. 145.

¹³ F. Ryszka, *Pamiętnik inteligenta*, Warszawa 1994, s. 282. Zagadnieniu uzasadniania oporu jako wartości F. Ryszka poświęcił swoje wcześniejsze rozważania *Ruch oporu. Pojęcie i zjawisko*, [w:] *Ruch oporu w Polsce i w Niemczech w latach drugiej wojny światowej*, Wrocław 1979, s. 15: „Legalny był opór nie tylko dlatego, że towarzyszyła mu [...] aprobata ludności [...]. Legalność bowiem wywodzi się z prawa najwyższego, z tego prawa, które gwarantuje egzystencję [...] ludzi i które winno strzec tej egzystencji jako wartości absolutnej”. Z podobnej konwencji wywodzi teoretyczne rozumienie sensu cywilnego oporu J.K. Zawodny, zob. idem, *Teoria działań partyzanckich. Wokół niekonwencjonalnych sposobów prowadzenia wojny*, [w:] *Europa nie prowincjonalna*, pod red. K. Jasiewiczza, Warszawa – Londyn 1999, s. 630–631.

stosowane w praktyce opisu historycznego określenia „ruch oporu” czy też „ruch partyzancki”. Wszystkie te okoliczności występowały w polskich warunkach na obszarach obu okupacji.

Zestawiając chronologicznie najbardziej znanych polskich partyzantów wypełniających swoją działalnością ogólnopolską legendę, można stworzyć taką listę:

1) Hubal (Henryk Dobrzański) – partyzancki epigon wojny wrześniowej z 1939 r.

2) Jędrus (Władysław Jasiński) – twórca „Jędrusiowej partyzantki” w latach 1941–1943. Po jego śmierci oddział funkcjonował jako kompania AK w „Burzy” na Kielecczyźnie.

3) Ponury (Jan Piwnik, cichociemny) – organizator Kedywu w Okręgu AK Kielce w 1943 r. i dowódca partyzantki w Górach Świętokrzyskich. Zginął na Kresach w 1944 r. jako dowódca organizujący „Burzę”.

Listę można poszerzyć, szczególnie o partyzantów z samoobrony kresowej, walczących w obronie domu, rodziny, ziemi. Podobne, acz niedokładnie tak samo umotywowane odniesienie można uczynić do partyzantów Gryfa Pomorskiego i całej AK walczącej na ziemiach włączonych do Rzeszy. Partyzanci musieli być tam równocześnie obywatelami i żołnierzami, gdyż ich istnienie świadczyło o kontynuowaniu idei państwowości, a nie tylko o świadomości narodowej i patriotyzmie.

Weryfikacją polityczną polskiego obywatela i żołnierza podziemnego był moment zetknięcia się z wkraczającymi sukcesywnie na ziemie wschodnie RP od stycznia 1944 r. formacjami Armii Czerwonej. Wypracowana formuła oświadczenia powodowała zarazem ujawnienie administracji podziemnej i wojska:

a) Lokalni przedstawiciele (delegaci) z polecenia Pełnomocnika na Kraj – Delegata spotykają na ziemiach RP Armię Czerwoną jako wojsko walczące ze wspólnym wrogiem, z którym Państwo Polskie wspólnie z Aliantami walczy od czterech lat.

b) Komunikuje się, że na tych ziemiach istnieje administracja państwa polskiego zorganizowana tajnie w czasie okupacji a ludność, którą reprezentuje otrzymała polecenie zachowywać się poprawnie wobec A.Cz.

c) Oczekuje się, że wojska A.Cz. umożliwią opiekę nad ludnością zgodnie z prawem międzynarodowym¹⁴.

Była to formuła obywatelstwa jawnego, wynikającego z przynależności do suwerennej organizacji państwowej. Oświadczenie takie, składane przez przedstawicieli administracji zastępczej wkraczającym wojskom sowieckim, określało legalizm tych przedstawicieli i kończyło zarazem zagadnienie tajności władzy, którą od tego momentu zaczęto określać w języku politycznym jako ujawnienie tajnej działalności politycznej, wojskowej, administracyjnej.

¹⁴ W. Grabowski, op. cit., s. 183.

W badaniach nad polskim państwem podziemnym szeroko rozpoznawane są jego struktury organizacyjne, aspekty polityczne, formy działalności zbrojnej, motywacje narodowe i patriotyczne. Samo pojęcie implikuje też kategorię obywatelskości. Dyskurs naukowy i literatura przedmiotu dotycząca podziemnej państwowości z lat 1939–1945 uwzględniają pojęcie obywatelstwa podziemnego najczęściej w zakresie uogólniającym. Pionierski, bo dostrzegający i opisujący zjawisko podziemnej społeczności, był esej Jana Szczepańskiego z 1982 r., określający podziemne obywatelstwo „ze współczynnikiem humanistycznym”¹⁵. Zjawisko to dostrzegł również Czesław Madajczyk w szkicu definiującym pojęcie państwa podziemnego¹⁶.

W opisie T. Strzembosza o charakterze syntetyzującym pojęcie to zostało rozwinięte jako propozycja definicyjna: „W podziemiu narodziło się coś, co można nazwać obywatelstwem polskiego państwa podziemnego. Jego prawdziwymi obywatelami byli ci, którzy czynnie włączali się w nurt pracy podziemnej i uznawali rzeczywisty autorytet władz konspiracyjnych i gotowi byli mu się podporządkować oraz ci, którzy nie włączając się w prace podziemne z poczuciem obywatelskiej lojalności gotowi byli do ofiar na rzecz wolnej Polski”¹⁷. Obywatelstwo to, jak dowodzi dalej Strzembosz, było pojęciem określającym polską świadomość narodową, a państwo podziemne było jakby szczególnie „polskie”¹⁸.

Stanisław Salmonowicz w popularyzatorskim opracowaniu *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–1945* proponuje i rozwija zagadnienie, wprowadzając zbyt wieloznaczne i mało precyzyjne pojęcie społeczeństwa obywatelskiego w warunkach okupacji, które: „w okresie okupacji wyrażało się w niezwykłej solidarności narodowej, jak i w spontanicznym podejmowaniu pewnych funkcji, normalnie realizowanych przez państwo [...], działania te inspirowane przez oficjalne czynniki PPP i działania oddolne stale się przeplatały”¹⁹.

Dookreślając badawczo te pojęcia, uwzględnić należy też dodatkowe ważne czynniki z zakresu profesjonalnego funkcjonowania podziemnych instytucji, takie jak: pobieranie wynagrodzenia i żołdu z budżetu państwowego przez tych, którzy tworzyli struktury cywilne i wojskowe; ugrupowania polityczne stanowiące podziemną organizację państwową, co umacniało poczucie spełniania państwowych powinności. Podobną rolę spełniało wspomaganie

¹⁵ J. Szczepański, *Niektóre aspekty funkcjonowania państwa podziemnego*, „Dzieje Najnowsze” 1982, nr 1–4.

¹⁶ Cz. Madajczyk, *Państwo podziemne w okupowanej Polsce. Analiza pojęcia w historiografii*, [w:] *Państwo w polskiej myśli politycznej*, pod red. W. Wrzeńskiego, Wrocław 1998.

¹⁷ T. Strzembosz, *Rzeczpospolita Podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne*, Warszawa 2000, s. 53–54.

¹⁸ Ibidem, s. 54.

¹⁹ S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–1945*, Warszawa 1994, s. 114–115.

przez organy Delegatury dotacjami i zapomogami szeroko pojmowanych kręgów ludzi nauki i kultury, jak również Żydów ratowanych organizacyjnie przez Żegotę jako wyspecjalizowaną komórkę państwa podziemnego.

Dodać należy, że postawy obywatelskie charakteryzowały też wszystkich tworzących te organizacje podziemne, które stanowiły opozycję wewnętrzną, nie miały odniesienia w PKP-RJN i AK, a identyfikowały się z narodowo-niepodległościową państwowością podziemną jako bytem suwerennym, jak lewica niekomunistyczna, organizacje postsanacyjne (piłsudczykowski), formacje o charakterze społeczno-zawodowym i chrześcijańsko-narodowym, też wspomagane dotacjami na działalność konspiracyjną. Poza tak rozumianym obywatelstwem znajdowały się organizacje nie uznające ciągłości ustrojowej i politycznej podziemnych organów państwowości polskiej bądź propagujące ideowo inną formę państwowości, jak komuniści czy radykalni narodowcy.

Do postulatów badawczych należy włączyć poznanie postaw jednostkowych i grupowych mniejszości narodowych II RP, które nie identyfikowały się z antypolonizmem czy depolonizacją ziem wschodnich, realizowaną np. przez narodowo-polityczne ugrupowania ukraińskie.

Jeszcze inną kwestię stanowi uwzględnienie takich postaw, które w czasie okupacji prezentowały osoby publiczne, np. Władysław Studnicki czy Adam Ronikier, postrzegający podziemną państwowość jako działalność niekorzystną dla sprawy polskiej w czasie wojny i okupacji, przynoszącą niewymierne straty narodowe. Dlatego też pojęcia obywatela, żołnierza, partyzanta funkcjonujące w okupacyjnej i podziemnej rzeczywistości ukonkretniają się w kontynuacji dyskursu historyczno-prawnego rozpoznania przeszłości.

Summary

Citizen, soldier, partisan – the underground aspects of statehood 1939–1945

It is widely accepted that the term of Polish underground state is most often understood in terms of organization and the accent is placed on the dimension of patriotic independence movement. However, the functioning of the concept of PPP, the word „state” also obliges to take into account the broader category of citizenship – the concept of the state and the citizen are in fact inseparable. Terms such as citizen, soldier, and partisan for the secret state are specific issues, so in the knowledge, as well as historical or legal description, they were identified with the state, with articulated national, patriotic and independent consciousness, or more generally with the state consciousness, that described the nation as citizens in the two Polish inter-war constitutions.

Constitutional understanding of citizenship in terms of conspiracy and occupation has meant political acceptance of the Polish state, of underground state authorities, international and internal politics, understanding of what was then the reason of state and national interest. It meant legalization of secret actions resulting from the operation of executive authorities in exile which were treated as international subject. That fact provided also the legitimacy of the underground organization.